

प्रकरण-॥

जल जीवन अभियानाच्या
नियोजनाची रचना

प्रकरण-II

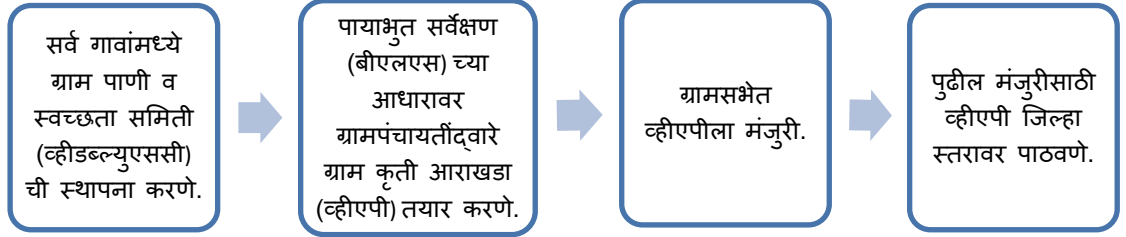
नियोजन

2. जल जीवन अभियानाच्या नियोजनाची रचना

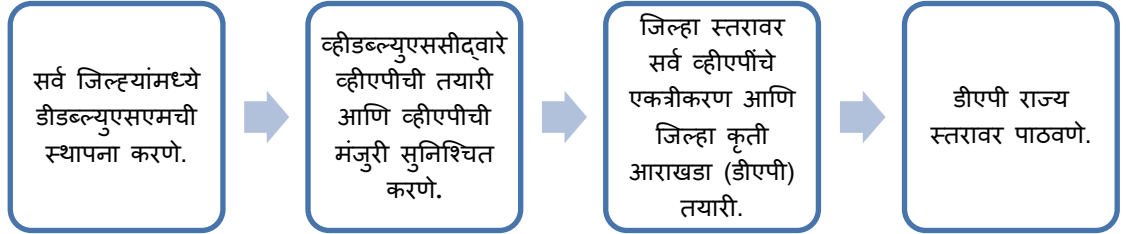
जेजेएमने नियोजनासाठी तळापासून वरपर्यंतचा दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. जिल्हा आणि राज्य स्तरासोबतच, जनगणना-संकेतित महसूल गाव हे जेजेएमच्या नियोजनाचे एकक आहे. खाली दर्शवलेला फ्लोचार्ट जेजेएमची बहुस्तरीय नियोजन प्रक्रिया स्पष्ट करतो:-

जेजेएम नियोजन प्रक्रिया: एक तळापासून वरचा दृष्टिकोन

गावपातळी

जिल्हा स्तर

राज्यस्तरीय

निवडलेल्या जिल्ह्यांच्या, तालुक्यांच्या आणि गावांच्या पायाभूत सर्वेक्षण (बीएलएस), ग्राम कृती आराखडा आणि जिल्हा कृती आराखडा यांचेशी संबंधित नोंदींची छाननी करण्यात आली. लेखापरीक्षणातील निरीक्षणे खाली सविस्तर दिली आहेत.

2.1 ग्राम, जिल्हा आणि राज्य स्तरावर कृती आराखडा तयार करणे

2.1.1 ग्राम पातळीवरील नियोजनातील त्रुटी

मार्गदर्शक तत्वांनुसार, व्हीडब्ल्युएससी मार्फत बीएलएस केले जाणार होते. बीएलएसच्या आधारे, उपलब्ध घरगुती नळजोडण्यांची संख्या आणि पुरवठा

होणाऱ्या पाण्याची गुणवत्ता व प्रमाण यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी व्हीडब्ल्युएससी मार्फत ग्राम कृती आराखडा (व्हीएपी) तयार केला जाणार होता. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, व्हीएपीत ग्रामपंचायत ठराव, घरांपर्यंतच्या व्याप्तीचा तपशील, पुढील 15 आणि 30 वर्षांसाठी लोकसंख्येचा अंदाज, शाळा/अंगणवाडी/ग्रामपंचायती इत्यादींचा तपशील, एफएचटीसीची उपलब्धता, पर्जन्यजल संचयन आणि शोषखड्डे, पाण्याची एकूण दैनंदिन गरज, सांडपाणी व्यवस्थापन इत्यादींचा समावेश असेल.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, तपासणी केलेल्या एकाही जिल्ह्यात बीएलएस करण्यात आले नव्हते. निवडलेल्या सर्व 24 गावांनी जरी व्हीएपी तयार केला असला तरी, 13 गावांच्या बाबतीत, व्हीडब्ल्युएससीने ग्रामपंचायतींकडून ठराव मंजूर करून न घेताच व्हीएपी तयार केला होता. चार प्रकरणांमध्ये, व्हीएपी मध्ये ग्रामपंचायत ठरावासंबंधी माहिती नमूद केली नव्हती. शिवाय, दहा गावांमध्ये व्हीडब्ल्युएससी एकतर अंशतः गठित होत्या किंवा गठितच नव्हत्या. निवडलेल्या एकाही गावात जलस्रोत शाश्वतता आणि सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी नियोजन केले गेले नव्हते. हे देखील निदर्शनास आले की, वीस गावांच्या व्हीएपी मध्ये आवश्यक मापदंड जसे की सध्याची लोकसंख्या, घरांची व्याप्ती, एफएचटीसीची स्थिती, पाणीपुरवठ्याचा इतिहास, धुलाई/स्नानगृहाच्या जागेची ओळख, जलस्रोत/जमिनीची ओळख, वार्षिक ओ&एम शुल्क आणि सामुदायिक वाटा यासंबंधी तपशील नमूद केले नव्हते. शिवाय, लेखापरीक्षणाने तपासलेल्या 24 पैकी 20 व्हीएपी मध्ये संसाधन/स्रोत नकाशांकन (मॅपिंग) देखील केले गेले नव्हते. निवडलेल्या 24 गावांच्या व्हीएपी मध्ये आढळलेल्या त्रुटी **परिशिष्ट II** मध्ये सविस्तरपणे दिल्या आहेत. **परिच्छेद 4.1.1** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, बीएलएस न केल्यामुळे सर्व घरांची व्याप्ती सुनिश्चित झाली नाही.

बीएलएस न करण्यासंदर्भात, एसडब्ल्युएसएम ने उत्तर दिले की व्हीएपीला बीएलएस म्हणून गणले गेले आणि अंमलबजावणी सहाय्यक संस्था² (आयएसए) यांच्याशी सल्लामसलत करून व कार्य. अभि., झेडपीच्या तांत्रिक सहाय्याने ग्रामपंचायतीने व्हीएपी तयार केला होता.

² गैर-सरकारी संस्था/ ग्राम संघटना/ महिला स्व-सहायता गट/ ट्रस्ट/ प्रतिष्ठान यांना आयएसए म्हणून संबोधले जाते आणि गावांतर्गत पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांचे नियोजन, रचना, अंमलबजावणी, व्यवस्थापन, संचालन आणि देखभाल करण्यासाठी समुदायांना संघटित व सहभागी करून घेण्यात भागीदार म्हणून त्या महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने उत्तर दिले की, विविध स्रोतांकडून उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या आधारे, वेगवेगळ्या संस्थांच्या (डीडब्ल्युएसएम, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण/ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, झेडपी, जीएसडीए, आयएसए) सहाय्याने ग्रामपंचायतीने व्हीएपी तयार केला होता.

तथापि, व्हीएपी तयार करण्यात असलेल्या त्रुटी लेखापरीक्षणाकडून निदर्शनास आणल्यानंतर कोणतेही उत्तर दिलेले नाही.

2.1.2 जिल्हा स्तरावरील नियोजनातील त्रुटी

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार डीडब्ल्युएसएम, डीएपी तयार करून त्याला अंतिम स्वरूप देते, जे अनिवार्यपणे जिल्ह्यांच्या सर्व व्हीएपीचे एकत्रीकरण असते. 2024 पर्यंत पूर्ण एफएचटीसी साध्य करण्यासाठी पथनकाशा देण्याव्यतिरिक्त, या योजनेत जिल्ह्याचे वार्षिक जल अंदाजपत्रक तयार करून जिल्ह्याच्या दीर्घकालीन पिण्याच्या पाण्याच्या सुरक्षेचा समावेश असेल. पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी करावयाचे जलसंधारणाचे प्रयत्न आणि सर्व हितधारकांच्या क्षमता बांधणीच्या गरजा यांचाही यात समावेश असेल. डीडब्ल्युएसएम, डीएपीच्या आधारावर, नळजोडणीची आवश्यकता, पाण्याची उपलब्धता, इतर संसाधने आणि हाती घ्यावयाच्या कामाचे प्रमाण यांचे मूल्यांकन करू शकेल.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, **परिच्छेद 2.1.1** मध्ये चर्चा केल्यानुसार आवश्यक मापदंडांचा समावेश न करता सहा निवडक जिल्ह्यांमध्ये व्हीएपी तयार करण्यात आले होते. याचा परिणाम डीएपी तयार करण्यावर झाला, कारण सहा निवडक जिल्ह्यांचे डीएपी जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार तयार केले गेले नव्हते. सहा डीडब्ल्युएसएम पैकी, चार डीडब्ल्युएसएमने³ संपूर्ण योजनेच्या कालावधीसाठी (2019-24) डीएपी तयार करण्याऐवजी एक ते चार वर्षांच्या कालावधीसाठी डीएपी तयार केले. सर्व सहा डीडब्ल्युएसएममध्ये, एफएचटीसी प्रदान करण्यासाठी त्रैमासिक आणि वार्षिक कृती आराखडा (एएपी), वित्तीय कृती आराखडा, जल सुरक्षा, जमिनीची आवश्यकता, विविध स्तरांवरील एकूण मनुष्यबळाची आवश्यकता, जलस्रोतांच्या प्रकारांचा अंदाज, वितरण जाळे, सांडपाणी आणि पुनर्वापर उपाययोजना आणि स्रोत शाश्वतता उपाययोजना इत्यादी आवश्यक मापदंडांचा समावेश केला गेला नव्हता. डीएपी तयार करण्यातील त्रुटींमुळे संसाधनांची आवश्यकता आणि जिल्ह्यात करावयाच्या कामाच्या प्रमाणाच्या मूल्यांकनावर परिणाम झाला, कारण जेजेएम-पूर्व काळात नियमित कामांसाठी

³ अहिल्यानगर, जळगाव, पुणे आणि सोलापूर.

मंजूर केलेल्या त्याच मनुष्यबळासह अंमलबजावणी संस्था काम करत होत्या, ज्यामुळे मनुष्यबळाची कमतरता निर्माण झाली. पुढे, पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, जलशुद्धीकरण प्रकल्पाची (डब्ल्युटीपी) आवश्यकता, गावातील सर्व वस्त्यांपर्यंत वितरण जाळे पोहोचवणे आणि प्रस्तावित स्रोतामधून पाण्याची उपलब्धता यांचे मूल्यांकन न करताच पाणी पुरवठा योजना (डब्ल्युएसएस) मंजूर करण्यात आल्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, सर्व गावांना 100 टक्के एफएचटीसीने व्याप्त करण्यासाठी 2024 पर्यंतच्या नियोजनासह डीएपी तयार करण्यात आले होते. डीएपी तयार करण्यातील त्रुटी या योजनेच्या मोठ्या व्याप्तीमुळे होत्या. रिक्त जागा भरण्यासाठी वेळोवेळी अंमलबजावणी संस्था यांना सूचित करण्यात आले होते.

2.1.3 राज्य कृती आराखडा तयार करणे

जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 7.5 मध्ये असे नमूद केले आहे की, प्रत्येक राज्याने पंचवार्षिक राज्य कृती आराखडा (एसएपी) तयार करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये एफएचटीसीचे वार्षिक लक्ष्य आणि संबंधित आर्थिक गरजांचा अंदाज वर्तवला जाईल. जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 3.6.1 मध्ये असे नमूद केले आहे की, डीएपीच्या आधारावर, एसडब्ल्युएसएमद्वारे एसएपी तयार करून अंतिम करणे अपेक्षित होते, ज्याचा उद्देश राज्याची संपूर्ण पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा साध्य करणे आणि राज्यातील सर्व ग्रामीण कुटुंबांना समाविष्ट करण्यासाठी आर्थिक नियोजनाकरिता त्याचा वापर करणे हा होता.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, एसडब्ल्युएसएमने राज्यासाठी एसएपी तयार केला नाही, त्याऐवजी 2020 ते 2024 या वर्षासाठी वार्षिक कृती आराखडा (एएपी) तयार करण्यात आले. एसएपीच्या अनुपस्थितीत, योजनेच्या कालावधीत डब्ल्युएसएसची अंमलबजावणी एकसमान नव्हती, हे यावरून स्पष्ट होते की 75 टक्के डब्ल्युएसएस (51560 पैकी 38761) केवळ 2021-22 आणि 2022-23 या वर्षांमध्येच हाती घेण्यात आले. एसएपीच्या अनुपस्थितीत, जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाची शक्यता तपासली गेली नाही, जमिनीची आवश्यकता योग्यरित्या मोजली गेली नाही ज्यामुळे योजनांच्या अंमलबजावणीस विलंब झाला (परिच्छेद 4.1.3), आयएसए साठी मूल्यांकन केले गेले नाही ज्यामुळे अकार्यक्षम आयएसएंची नियुक्ती झाली (परिच्छेद 6.7.2). शिवाय, परिच्छेद 6.1 मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे कोणतेही ओ&एम धोरण अंतिम केले गेले नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की संपूर्ण अभियान कालावधी 2020-2024 साठी आर्थिक नियोजनासह एएपी तयार करण्यात आले होते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये जमीन संपादनासाठी कोणतीही तरतूद नव्हती. त्यामुळे, ग्रामपंचायतीच्या सहकार्याने डीडब्ल्युएसएमद्वारे जमीन उपलब्ध करून दिली जाणार होती. ओ&एम धोरण राज्य शासनाच्या स्तरावर अंतिम करण्याच्या टप्प्यावर होते. पुढे असेही सांगण्यात आले की, अभियंत्यांची कमतरता भरून काढण्यासाठी, पाच प्रकल्प व्यवस्थापन सल्लागार संस्थांची (पीएमसी) नियुक्ती करण्यात आली होती आणि डीपीआर तयार करणे, देखरेख, मूल्यांकन आणि आयएमआयएस वरील माहिती अद्ययावत करण्यामध्ये समन्वयासाठी अतिरिक्त मनुष्यबळालाही परवानगी देण्यात आली होती.

जरी एएपी तयार केले गेले असले तरी, 2024 पर्यंत जेजेएमची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी एएपी एक व्यापक मार्गदर्शक आराखडा म्हणून काम करण्यासाठी आवश्यक होते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 6.2 नुसार, योजनेसाठी जमिनीची उपलब्धता सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी अंमलबजावणी संस्था ची होती; तथापि, विभागाने प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जमिनीच्या उपलब्धतेवर देखरेख ठेवली नाही. शिवाय, पीएमसीची नियुक्ती करून आणि विविध कामांसाठी अतिरिक्त मनुष्यबळाला परवानगी देऊनही मार्च 2024 पर्यंत केवळ 24.64 टक्के (12,703) पाणी पुरवठा योजना पूर्ण झाल्या, जे अंमलबजावणीतील मोठी कमतरता दर्शवते.

2.2 अयोग्य नियोजन

जेजेएमचा उद्देश प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला दीर्घकालीन आधारावर पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी सहभागी ग्रामीण पाणी पुरवठा धोरणाचे नियोजन करण्यामध्ये राज्याला सहाय्य करणे, सक्षम करणे आणि सुविधा देणे, तसेच पाणी पुरवठा प्रणालीची शाश्वतता सुनिश्चित करण्यास सहाय्य करणे हा आहे. अयोग्य नियोजनाचे परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

2.2.1 पाणीपुरवठ्याच्या हमीशिवाय योजनेला मंजूरी

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, एमजेपीने ठाणे जिल्ह्यातील नऊ⁴ डब्ल्युएसएसचा पाणी पुरवठा 40 एलपीसीडी वरून 55 एलपीसीडी पर्यंत वाढवला,

⁴ अघई (शहापूर तालुका), शेलार बोरपाडा, कारीवली, काटई, अंबाडी, रहानाळ, कोनगाव, बोरिवली (राहूर) आणि पडगा (भिवंडी तालुका).

ज्यामध्ये पाण्याचे पूर्वीचे स्रोत बीएमसी, एसटीईएम⁵ मधून पाणी काढणे, भूजल किंवा पृष्ठजल होते. सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर 2022 दरम्यान एमजेपीने या योजनांना मंजूरी दिली असली तरी, प्रस्तावित पाणी पुरवठा योजनांसाठी बीएमसीच्या स्रोतांमधून पाणी काढण्याच्या परवानगीसाठी मे 2023 मध्ये बीएमसीकडे संपर्क साधण्यात आला. याला प्रतिसाद म्हणून, बीएमसीने नकार दिला (जून 2023). या डब्ल्युएसएसवर (जुलै 2024) ₹ 35.69 कोटी खर्च करण्यात आला होता.

त्याचप्रमाणे, ठाणे जिल्हा परिषदेने बीएमसीच्या परवानगीशिवाय चार⁶ योजनांसाठी जलस्रोतांची क्षमता 40 वरून 55 एलपीसीडी पर्यंत वाढवण्यासाठी बीएमसीच्या स्रोतांचा वापर करण्याचा प्रस्ताव दिला. या योजनांसाठी पाण्याचा पूर्वीचा स्रोत भूजल होता. या योजनांना सप्टेंबर 2021 मध्ये मंजूरी देण्यात आली. तथापि, बीएमसीच्या स्रोतातून पाणी घेण्याची परवानगी न मिळाल्याने (जुलै 2023) जलस्रोतांचे काम सुरू होऊ शकले नाही. बीएमसीने जलस्रोतांचे पाणी घेण्यास नकार दिल्यानंतर, नवीन स्रोताचा विचार करून चार जलस्रोतांचे पुनरावलोकन केले जात असल्याचे कार्य. अभि., जिल्हा परिषद ठाणे यांनी सांगितले (सप्टेंबर 2024).

एमजेपीअंतर्गत ठाणे जिल्ह्यातील नऊ जलस्रोतांना बीएमसीच्या स्रोतातून अतिरिक्त पाणी देण्यास नकार दिल्याच्या संदर्भात, शासनाने निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) सांगितले की, सहा⁷ गावांना बीएमसीकडून आधीच परवानगी मिळाली असून त्यांची दरडोई मागणी 40 एलपीसीडी आहे. ज्या दोन⁸ गावांसाठी बीएमसीने मागणी मंजूर करण्यास नकार दिला होता, ती गावे एसटीईएम प्राधिकरणाच्या अखत्यारीत आणली जातील आणि त्यासंबंधीचा प्रस्ताव प्रगतीपथावर होता. उर्वरित पाडगा गावात, पर्यायी स्रोताचा प्रस्ताव प्रगतीपथावर होता. ठाणे जिल्हा परिषदेच्या चार योजनांबाबत कोणतेही उत्तर देण्यात आले नाही. प्रस्ताव अंतिम करण्यापूर्वी सर्व खबरदारी घेण्याबाबत अंतर्गत प्राधिकरणांना सूचना दिल्या जातील, असेही शासनाने सांगितले.

⁵ एसटीईएम वॉटर डिस्ट्रिब्युशन अँड इन्फ्रास्ट्रक्चर कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड, जी ठाण्यात मोठ्या प्रमाणावर पाणी वितरणाचे व्यवस्थापन करते.

⁶ कुंदे, कुरुंद, कवड खुर्द, वाघिवली (भिवंडी तालुका).

⁷ अघई (शहापूर तालुका), शेलार बोरपाडा, कारीवली, अंबाडी, रहानाळ, आणि बोरिवली (राहूर).

⁸ काताई आणि कोंगाओन.

हे उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण अंतर्गत प्राधिकरणांनी बीएमसीकडून पूर्वपरवानगी घेऊन योजनेसाठी खात्रीशीर पाणीस्रोताची उपलब्धता सुनिश्चित केली नाही, ज्यामुळे डब्ल्युएसएस अद्याप अपूर्ण राहिल्याने लाभार्थ्यांना योजनेच्या लाभांपासून वंचित राहावे लागले.

2.2.2 डब्ल्युटीपी शिवाय डब्ल्युएसएसची मंजूरी

(i) लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील शिंगवे तुकाई गावात, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या (एमआयडीसी) वितरण वाहिनीतून पाणी पुरवठा होईल, अशा डब्ल्युएसएसला (सप्टेंबर 2021) मंजूरी देण्यात आली होती. एमआयडीसीचा डब्ल्युटीपी डिसेंबर 2022 पर्यंत पूर्ण झाला नसल्यामुळे, या वितरण वाहिनीतून कच्चे पाणी सोडले जात होते. शिंगवे तुकाई गावातील डब्ल्युएसएसची रचना, डब्ल्युटीपीच्या गरजेचा विचार न करता, करण्यात आल्यामुळे लाभार्थ्यांना प्रक्रिया न केलेले पाणी मिळत होते. तपासणी केली असता (ऑक्टोबर 2024), एमआयडीसीच्या स्रोतातील पाणी पिण्यायोग्य नव्हते.

छायाचित्र 1 मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, गावात एक डब्ल्युटीपी आणि एक सेवा साठवणुक टाकी (ईएसआर) वापरात नसलेल्या स्थितीत होते, ज्यांचा नवीन डब्ल्युएसएसमध्ये विचार केला गेला नाही.

छायाचित्र 1: शिंगवे तुकाई गावातील (अहिल्यानगर जिल्हा) वापरात नसलेले डब्ल्युटीपी आणि ईएसआर

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, या योजनेसाठी पाणी पुरवठा एमआयडीसीच्या स्रोतातून प्रस्तावित होता, त्यामुळे डब्ल्युटीपीची गरज नव्हती.

परंतु वस्तुस्थिती ही होती की, गावकऱ्यांना कच्चे पाणी मिळत होते, जे त्यांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक ठरू शकत होते.

(ii) लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, श्रीगोंदा तालुक्याच्या काष्टी गावात, पृष्ठभागावरील पाणी स्रोत असलेल्या डब्ल्युएसएसला डब्ल्युटीपीच्या तरतुदींशिवाय मंजूरी (मार्च 2022) देण्यात आली होती. ही डब्ल्युएसएस 08.09.2023 रोजी ग्रामपंचायतीकडे सुपूर्द करण्यात आली, तथापि, छायाचित्र 2 मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, जुन्या डब्ल्युएसएसमध्ये बांधलेला अकार्यक्षम डब्ल्युटीपी वापरात आणला गेला नाही. गावकऱ्यांना पुरवठा केलेल्या पाण्याची (सप्टेंबर 2024) तपासणी केली असता ते पिण्यायोग्य नसल्याचे आढळले.

छायाचित्र 2: श्रीगोंदा तालुक्याच्या काष्टी गावातील वापरात नसलेले डब्ल्युटीपी.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की विद्यमान योजनेतील डब्ल्युटीपी अकार्यक्षम असून त्याला दुरुस्तीची आवश्यकता आहे. डब्ल्युटीपी कार्यान्वित करण्याचा प्रस्ताव विचाराधीन आहे.

वस्तुस्थिती अशी होती की, विद्यमान डब्ल्युटीपीची दुरुस्ती करून तो कार्यान्वित होईपर्यंत गावकऱ्यांना प्रक्रिया न केलेले पाणीच मिळणार होते.

2.2.3 योजनेच्या नूतनीकरणाचे (रेट्रोफिटिंग) मूल्यांकन

संगमनेर येथील एमजेपी अंतर्गत अहिल्यानगर जिल्ह्यातील घुलेवाडी डब्ल्युएसएस एनआरडीडब्ल्युपी अंतर्गत (नोव्हेंबर 2012) सुरू करण्यात आले आणि ग्रामपंचायतीला (मार्च 2018) सुपूर्द करण्यात आले. सुपूर्द करण्यात आलेल्या गावांतर्गत जल पायाभूत सुविधांमध्ये एकूण 24 लाख लिटर क्षमतेच्या दोन ईएसआर, जॅकवेल, पंपिंग हाऊस व यंत्रसामग्री, रायझिंग मेन, डब्ल्युटीपी आणि 48.31 किमी लांबीच्या वितरण नेटवर्कचा समावेश असून, पाण्याचा स्रोत प्रवरा नदी होता. 2027 पर्यंत 60,320 अंदाजित लोकसंख्येसाठी दररोज

70 एलपीसीडी पाणी पुरवठा करण्याकरिता ही योजना तयार करण्यात आली होती.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, 2053 पर्यंत 62,738 अंदाजित लोकसंख्येला दररोज 55 लिटर पाणी पुरवठा करण्याकरिता, 'या घुलेवाडी डब्ल्युएसएसचे नूतनीकरण' करण्याची योजना (सप्टेंबर 2022) ₹ 80.24 कोटी किंमतीला हाती घेण्यात आली होती. या डब्ल्युएसएसला दिलेल्या तांत्रिक मंजूरीमध्ये एकूण 5.25 लाख लिटर क्षमतेच्या तीन नवीन ईएसआर, जॅकवेल, पंप हाऊस व यंत्रसामग्री, रायझिंग मेन, संतुलन टाकी, संप आणि 75.60 किमी लांबीच्या वितरण नेटवर्कच्या बांधकामाचा समावेश होता.

ग्रामपंचायतीला आधीच हस्तांतरित केलेला डब्ल्युएसएस 60,320 लोकसंख्येची गरज भागवण्यासाठी तयार करण्यात आला होता, तर या डब्ल्युएसएसच्या नूतनीकरणास 62,738 लोकसंख्येची गरज भागवण्यासाठी मंजूरी देण्यात आली होती. त्यामुळे, 2053 पर्यंत 2418 च्या अतिरिक्त लोकसंख्येसाठी, 75.60 किमीचे अतिरिक्त वितरण जाळे आणि तीन ईएसआर उभारणे समर्थनीय नव्हते, कारण पूर्वीच्या डब्ल्युएसएसमध्ये आधीच 48.31 किमीचे वितरण जाळे होते आणि 70 एलपीसीडी पाणी पुरवठा करण्यासाठी 24 लाख लिटर क्षमतेचा ईएसआर होता. ऑक्टोबर 2024 पर्यंत या डब्ल्युएसएसच्या नूतनीकरणावर ₹ 27.84 कोटीचा खर्च करण्यात आला.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, सध्याची योजना उन्हाळ्यात गावातील लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी नाही, म्हणून कालव्यातील पाण्याचा स्रोत म्हणून विचार करून संतुलन टाकी आणि कालव्यापासून संतुलन टाकीपर्यंत जाणारी मुख्य जलवाहिनी (रायझिंग मेन) प्रस्तावित करण्यात आली, जी डब्ल्युएसएसच्या नूतनीकरणाच्या खर्चाचा मोठा भाग आहे.

हे उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण विभागाने केवळ संतुलन टाकीच्या घटकाचे समर्थन केले, तर 2418 च्या अतिरिक्त लोकसंख्येसाठी 75.60 किमीचे अतिरिक्त वितरण जाळे आणि ईएसआर उभारणे समर्थनीय नव्हते.

2.2.4 खाजगी/स्वस्रोतातुन जोडणी घेणा-या घरांना समाविष्ट करण्याची योजना नसणे

जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 3.3 मध्ये असे नमूद केले आहे की, 2024 पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला एफएचटीसी प्रदान करणे हे जेजेएमचे उद्दिष्ट आहे. जेजेएम डॅशबोर्डवर (जानेवारी 2025) प्रदर्शित केलेल्या माहितीनुसार,

129.05 लाख कार्यान्वित नळजोडण्या होत्या, ज्यामध्ये खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या 27.74 लाख नळजोडण्यांचा समावेश होता. या एफएचटीसींना कार्यान्वित नळजोडण्या प्रदान करण्याच्या जेजेएम योजनेअंतर्गत समाविष्ट केले गेले नव्हते. तथापि, हे डॅशबोर्डवर एक उपलब्धी म्हणून दाखवण्यात आले होते.

जेजेएम डॅशबोर्डवर असे दिसून आले की, निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये 37.89 लाख नळजोडण्या होत्या, ज्यामध्ये खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या 9.64 लाख नळजोडण्यांचा समावेश होता, ज्यांना जेजेएम योजनेअंतर्गत समाविष्ट केले गेले नव्हते.

खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या नळजोडण्यांमुळे कार्यक्षमतेची खात्री मिळत नाही आणि म्हणूनच जेजेएम अंतर्गत एफएचटीसी प्रदान करण्याची उपलब्धी म्हणून त्यांची गणना केली जाऊ शकत नाही. अशाप्रकारे, जेजेएम अंतर्गत खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या नळजोडण्यांचा विचार केल्याने जेजेएम अंतर्गत उपलब्धी फुगवली गेली.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की मागणीनुसार खाजगी जोडणी असलेल्या कुटुंबांना सुधारित योजनांमध्ये प्रस्तावित करण्यात आले आहे आणि संबंधितांना आवश्यक सूचना निर्गमित केल्या जातील.

निष्कर्ष

गाव, जिल्हा आणि राज्य स्तरावर जेजेएमच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये प्रणालीगत त्रुटी होत्या. पायाभूत सर्वेक्षणे करण्यात आली नव्हती. डीएपी तयार करण्यात त्रुटी होत्या. एफएचटीसी पुरवण्यासाठी त्रैमासिक आणि वार्षिक कृती आराखडा, आर्थिक कृती आराखडा, जल सुरक्षा, जमीन व मनुष्यबळाची आवश्यकता आणि जलस्रोत इत्यादी आवश्यक मापदंडांचा डीएपीमध्ये समावेश नव्हता. याचा परिणाम संसाधनांच्या आवश्यकतेच्या मूल्यांकनावर आणि हाती घ्यावयाच्या कामाच्या प्रमाणावर झाला. राज्य स्तरावर, सर्वसमावेशक एसएपीच्या अभावामुळे अंमलबजावणीत त्रुटी, कमकुवत संसाधन नियोजन आणि शाश्वततेवर अपुरे लक्ष केंद्रित झाले. अयोग्य नियोजनामुळे खात्रीशीर जलस्रोतांशिवाय योजनांना मंजुरी मिळाली, प्रक्रिया न केलेल्या पाण्याचा पुरवठा झाला, कामे पूर्ण होण्यास विलंब झाला आणि काही घरांचा समावेश झाला नाही. यामुळे ग्रामीण कुटुंबांना सुरक्षित, शाश्वत आणि न्याय्य पिण्याचे पाणी पुरवण्याच्या आणि खाजगी/स्वस्रोतांमधून नळजोडणी असलेल्या घरांचे रूपांतरण न करण्याच्या उद्दिष्टांशी तडजोड झाली.

शिफारसी

- शासनाने जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांमध्ये नमूद केल्यानुसार, प्रभावी आणि कार्यक्षम व्हिएपी, डीएपी आणि एसएपीद्वारे कामांचा स्पष्ट अंमलबजावणी पथनकाशा आणि संतुलित अंमलबजावणी प्रदान करावी.
- शासनाने हे सुनिश्चित करावे की, पाण्याच्या खात्रीशीर स्रोतांची खात्री केल्यानंतरच डब्ल्युएसएस मंजूर करावे.
- शासनाने जेजेएम खाजगी/स्वस्रोताकडून नळजोडणी असलेल्या सर्व घरांचे नियमित एफएचटीसीमध्ये रूपांतरण सुनिश्चित करावे.

